

Keel ja
Kirjandus

11/2010

LIII AASTAKÄIK

EESTI TEADUSTE AKADEEMIA JA EESTI KIRJANIKE LIIDU AJAKIRI

***IN SPE*: ÜHEKÖITELINE EESTI KEELE SÕNARAAMAT**

MARGIT LANGEMETS, MAI TIITS,
TIIA VALDRE, PIRET VOLL

1. Pärast suurt seletavat

Aastal 2007 sai valmis viiskümmend aastat koostatud, kahekümne aasta jooksul 26 vihikuna ilmunud „Eesti kirjakeele seletussõnaraamat” (EKSS 1988–2007). Kaks aastat hiljem, 2009. aastal, järgnes sellele kuueköitelisena ja pisut muudetud pealkirjaga teine, täiendatud ja parandatud trükk „Eesti keele seletav sõnaraamat” (EKSS 2009). Viimane on alates 2010. aasta algusest vabalt kasutatav ka veebi kaudu (<http://www.eki.ee/dict/ekss/>). Sellega jõudis lõpule oluline etapp eesti sõnaraamatuloos, etapp, mis kultuurkeelte puhul märgib leksikograafilise meistriklassi läbimist, teatava vabaduse saavutamist, sest esmatasandi suurtöö on tehtud. Eesti ükskeelse leksikograafia seni kahest peamisest, õigekeelsussõnaraamatu ja seletava sõnaraamatu suunast on juttu olnud varemgi (Langemets 2008). Kui heita pilk laia maailma, siis võib näha, et säärase mahuka, harilikult paljudes köidetes (ja pika aja jooksul) ilmunud akadeemilise seletava sõnaraamatu järel on sageli järgmise leksikograafilise „korrusena” koostatud üheköiteline, nn lauasõnaraamatu mõõtu teos. Niisugused on näiteks Briti inglise „Oxford Dictionary of English”, Ameerika inglise Webster, prantsuse Robert („Le plus grand dictionnaire actuel de la langue française”), saksa Duden („Duden. Deutsches Universalwörterbuch”) ja teiste tuntud kirjastuste sõnaraamatud.

Eri keelte ühekõitelistel seletavatel sõnaraamatutel on mitu ühist tunnust: a) palju märksõnu (umbes 60 000–100 000); b) rohkesti entsüklopeedilist infot, sageli on märksõnastikku haaratud pärisnimed; c) oluliselt lühendatud sõnartiklid (põhiliselt on kokku hoitud näidete arvelt); d) jõudumööda on pakutud uut, näiteks etümoloogilist ja sõnasageduse infot; e) läbivalt on korrastatud ja eksplitsiitselt esitatud seni varjul olnud, nt rektsioonikirjeldusi (eriti õppesõnastikes), süstemaatilist seotud tuum- ja alltähendusi jm. Panustatud on trükitud sõnaraamatu kasutajasõbralikkusse – niivõrd kui selle kohta on infot saadud. Kasutajana peetakse enamasti silmas täiskasvanud haritud inimest. Sellist ühekõitelist sõnaraamatut täiendatakse pidevalt: uustrukid ilmuvad umbes iga 4–5 aasta järel, sisaldades 3000–6000 uut sõna ja hulganisti uuendatud tähendussetusi. Näited on üldjuhul pärit pidevalt uuenevast tekstikorpusest.

Eesti keele ühekõiteline sõnaraamat, mille ettevalmistustööd alustati rööbiti suure seletava sõnaraamatu 2. trüki (EKSS 2009) toimetamisega, järgib laias laastus samu üldpõhimõtteid. Sõnaraamatu põhialuseks jääb suure seletava sõnaraamatu andmebaas, mille kõrval püüame maksimaalselt ära kasutada muid Eesti Keele Instituudis koostatud või koostatavaid (eri)sõnastikke ja andmebaase: uued sõnad võtame uute sõnade baasist, sõnamoodustusinfo Silvi Vare sõnapere andmebaasist, sõnade päritoluinfo etümoloogilise sõnaraamatu ja võõrsõnade leksikoni andmebaasist. Häälduse esitamiseks on välja kujundatud ühtne hääldusmärkide süsteem, nn EKI hääldusstandard, mis toetub Peeter Pälli raamatus „Maailma kohanimed” rakendatud hääldus- ja kirjutusviisile. Morfoloogiline info lisatakse automaatselt kirjegeneraatori abil (Ülle Viksi väljatöötatud kujul). Nii hääldus- kui ka morfoloogilise info esitust on edaspidi plaanis ühtsena rakendada kõigis EKI sõnaraamatutes (ühekõitelises seletavas, võõrsõnade leksikonis, ÖS-is). Näidete valikul toetume TÜ koondkorpusele ja tasakaalus tekstikorpusele,¹ samuti internetile üldiselt. Sõnaraamatut koostatakse instituudi veebipõhises sõnastikusüsteemis EELex. Ühekõiteline sõnaraamat valmib eeldatavasti 2015. aastal.

Hiljuti ilmunud Oxfordi leksikograafia käsiraamatu autorid on rõhutanud, et kuigi nad ei usu, et on olemas teoreetiline leksikograafia, peavad nad siiski ülioluliseks keeleteaduslikke teooriaid, millele leksikograafid saaksid toetuda, et tuua sõnaraamatusse rohkem süsteemi (Atkins, Rundell 2008: 4). Lingvistid üldiselt ju ei tegele leksikograafiliste probleemidega, aga nagu Sue Atkins on varem öelnud, „näitavad nad oma töödes, kuidas keelt võib seletada mitmel eri moel” (Atkins, Rundell 2008: 4). Suuremat süsteemsust taotleme plaanitavas sõnaraamatus meiega. Järgnevas kirjeldame tulevase sõnaraamatu piirjooni pisut lähemalt. Käsitleme (teoreetiliselt) kolme suurt valdkonda: märksõnastikku, sõnatäheenduse esitamist ja näiteid. Keskendume sellele, mis EKSS-ist lahknev. Lõpetuseks esitame kolm omavahel seonduvat näidisartiklit, kus oleme oma põhimõtteid rakendanud.

¹ Tartu Ülikooli korpused <http://www.cl.ut.ee/korpused/>. Üldiselt on sõnaraamatu koostamiseks vajaliku (tasakaalus) korpuse suuruseks peetud 100 miljonit sõnet, seega ainulahtena on see korpus oma 15 miljoni sõnega (võrdselt teaduskirjandust, ajakirjandust, ilukirjandust) sõnaraamatutööks täiesti ebapiisav.

2. Märksõnastiku valik

Pärast põhjalikke arupidamisi jäime eelistama üldpõhimõtet „pigem rohkem märksõnu ja vähem näiteid”, määrates ühekõitelise sõnaraamatu mahuks 100 000 märksõna (teiste keelte eeskujul). Suures seletavas sõnaraamatus (EKSS 2009) on ligikaudu 150 000 märksõna, mis tähendab, et plaanitavasse ühekõitelisse sõnaraamatusse tuleb märksõnu vähemalt kolmandiku võrra vähem. Märksõnastiku koostamise meetodiks saab EKSS-i sõnaloendi kahandamine ühes uute sõnade lisamisega. Eraldi tähelepanu oleme pööranud märksõna liikidele: mitmesõnalistele märksõnadele, allmärksõnadele ja märksõnasarjadele.

2.1 EKSS-i märksõnaloendi koostamine

Ühekõitelise sõnaraamatu märksõnastiku tuum moodustub Eesti Keele Instituudi kolmest sõnakogust (EKSS, ÕS, eesti-X sõnastik), mille ühisosa saab teatava reservatsiooniga pidada üldkeele tuumsõnavaraks. Keeletehnoloogia toel loome märksõnastiku algversiooni. Sinna kuuluvad esiteks kõik EKSS-i mitmetähenduslikud, sh alltähendusega (täendusnihkega või varjundieristusega) sõnad. Polüseemia esinemus on üks võimalusi mõõta sõna kaalu ja keeles kinnistumist. M. Langemetsa (2010: 93) andmetel on EKSS-is polüseemne umbes iga kümnes sõna, s.t enam kui ühe põhitähendusega sõnu on kokku üle 14 000 (ca 10,5%). Ühe põhitähendusega, aga siiski alltähendustega sõnu on umbkaudse hinnangu põhjal umbes sama palju. Teiseks kuuluvad märksõnastikku kõik märksõnad, mis esinevad nii EKSS-is kui ka ÕS-is (viimane sisaldab ca 50 000 märksõna, ent kui sõnaartikli koosseisus esitatud liitsõnu ja tuletisi samuti märksõnadena käsitleda, siis ca 100 000 märksõna). Kolmandaks kuuluvad märksõnastiku algversiooni kõik märksõnad, mis esinevad nii EKSS-is kui ka eesti-X sõnastiku andmebaasis (viimane sisaldab ca 40 000 märksõna). Märksõnastiku koosseisu liidame ka pärisnimed. Kohanimede valiku aluseks on ÕS-i kohanimede lisa, isikunimede sissevõtmisel arvestame eeskätt keelelisi kriteeriume (täendusnihet, sõnamoodustuses ja püsiühendites osalemist jm). Saadud märksõnaloendit täiendame uute sõnade andmebaasi ja muu materjaliga.

Oleme kokku leppinud, et ühekõiteline seletav sõnaraamat kirjeldab tänapäeva eesti keelt. Muidugi on tänapäeva keerukas määratleda: lähtume siin sellest, et kui EKSS hõlmab üldjoontes kogu XX sajandi eesti keele sõnavara, siis ühekõitelise sõnaraamatu tänapäeva eesti keel kajastab ennekõike viimaste aastakümnete keelt, s.t hõlmame sõnu, mis on praegu eesti keeles kasutusel. Samal ajal pole sõna sagedus tema sõnaraamatusse kuulumise ainus ega ka mitte põhiline kriteerium, sest tihtipeale otsitakse sõnaraamatust harvemini kasutatavaid sõnu, mille sisu nii täpselt ei teata. Sestap lähtume märksõnavalikul ka asjust, nähtustest endist, mida sõnad tähistavad, s.t nende olulisusest eeskätt nüüdisajas ja Eesti elus. Pisut kergendab valimisvaeva teadmine, et EKSS ei kao kuhugi ja näiteks endisaegse maaharimisega seotud sõnavara on sealt hõlpsasti leitav. Tänapäevasuse (ja kasutamispõhisuse) põhimõttest johtuvalt jääb seega ühekõitelisest sõnaraamatust välja teatav hulk EKSS-i sõnu, mis on märgitud vananenuks, murdeliseks, harvaesinevaks või ajalooliseks, kuivõrd need kuuluvad suures osas marginaalsesse keeletarvitusse või tähistavad endisaja reaale (nt *edulane*, *eiderhani*, *pluht*, *pod-*

rätsik, nägar, oit, seltslane, sumine). Muidugi ei saa sellistesse märksõnadesse suhtuda mehaaniliselt, sest osa neist on tänapäevastunud ja kuulub nüüd juba neutraalsesse üldkeelde (nt *ainiti, asine, diiva* jpt).

Sõna sageduse määramine on keerukas ülesanne, mille lahendamisel läheme sõna esinemusest a) TÜ tekstikorpuses, b) internetiavarustes, c) mitmes (üldkeele) sõnaraamatus. Nõrgim lüli on uuem ilukirjanduskeel, sest TÜ tekstikorpused ning internetikeel on tugevasti kaldu ajakirjandus- ja tarbekeele poole. Ilukirjandus- ja tarbekeele vahelise tasakaalu hoidmine jääb esialgu suuresti leksikograafi keeleliste valikute hooleks, edaspidistesse plaanidesse kuulub instituudi sõnaraamatutööde jaoks ka ilukirjanduse tekstikorpuse algatamine.

Teiseks EKSS-i märksõnastiku kahandamise aluseks on üldkeelsuse põhimõte. Erialasõnade hulk väheneb oluliselt. Kõigepealt piiritleme valdkonnad, mis annavad rohkesti üldkasutatavaid sõnu: XXI sajandi algupoolel on näiteks infotehnoloogia, tervishoid ja toitumine elulähedasemad valdkonnad kui raadiotehnika või geoloogia. Valdkonna elulähedus määrab valdkondade omavahelised proportsioonid. Üldiseks juhiseks sõnaraamatutegijale ja -kasutajale on, et erialaspetsiifilisi, üldkeelde mitteulatuvaid sõnu tuleb otsida erialasõnastikest.

Ühekõitelise eesti keele sõnaraamatu tegijad loobuvad mõnevõrra raske südamega ühele või teisele kirjanikule eriomase keele registreerimisest, sest seegi kohati väga rikas ja ilmekas sõnavara pole ei üldkeelne ega tüüpiline (nt Nikolai Baturini loomingu kaudu EKSS-i jõudnud *erguma, haralduma, hiilas, kündur, losa, luukur*).

Üld- ja erialakeele vahekorraga haakub otsapidi võõrsõnade küsimus. Oleme otsustanud võõrsõnaesitust piirata, lähtudes üldkeele ja erialakeele vahekorrast. Üldkeelde kuuluv võõrsõna on meie märksõnavaliku seisukohalt samaväärne omasõnaga.

Üldkeelde kuuluvuse ja tänapäevasuse (= kasutamispõhisuse) alusel vaeme ka nn ÕS-i sõnu. Nii nimetame sõnu, mis ÕS-i kaudu jõudnud ka EKSS-i, kuid mis on oma olemuselt soovituslikud, (seni) tegelikult kasutamata. Sellisedki keelendid (nt *lamend, lamik*) jäävad meie valikust välja.

Läbipaistvuse põhimõte on aktuaalne eeskätt liitsõnade ja tuletiste puhul. EKSS-is on umbkaudse hinnangu põhjal liitsõnalisi nimisõnu ligi 80% (Langemets 2010: 86–87) ja et nimisõnad ise moodustavad EKSS-i märksõnadest ca 70%, puudutab sõna läbipaistvuse küsimus väga suurt hulka märksõnu. Oleme otsustanud ühekõitelisest sõnaraamatust välja jätta märkimisväärse hulga EKSS-is esitatud eeskätt seletuse ja näideteta liitsõnu. Väljajäta põhikriteeriumina näeme seda, et need sõnad on tähenduselt oma komponentide summad ning neil ei ole sõnaraamatus esiletoomist väärivaid kollokatsioone ega muid näiteid. Nii jäävad *mere-* esiosaga liitsõnust välja *mereala, -avarus, -fauna, -floora, -lainetus, -linnustik, -muuseum, -niiske, -puiestee*, kui nimetada ainult mõnda. Võimalik, et osa selliseid liitsõnu esitatakse näite tasandil: liitsõnanäiteid on artiklis, mille märksõnaks on vastava liitsõna järelosa.

Oluline on siinkohal lisada, et tänapäevasus, kasutamispõhisus ja üldkeelsus pole määravad mitte üksnes märksõnade, vaid ka tähenduste ja näidete valikul.

2.2. Uued sõnad ja tähendused

Suure seletava sõnaraamatu (EKSS 2009) tarbeks loodud uute sõnade ja tähenduste andmebaas on nüüdseks kasvanud üleinstituudiliseks sõnakooguks, milles on praegu, aasta pärast EKSS-i ilmumist, üle 1400 uue sõna ja tähenduse. Üha täienevast andmebaasist on plaanis arendada paindlik abi vahend kõigi uuemate sõnaraamatute täiendamiseks. Muidugi, kui taotleda mingitki mõõdetavust, siis peaks uusi sõnu pidevalt täieneva korpuse põhjal jälitama arvutiprogramm, nagu seda teeb 2008. aasta Euralexi konverentsil Chambers Harrapi kirjastuse esindaja Ruth O'Donovani kirjeldatud süsteem (Jürviste jt 2009). Meil automaatset otsingusüsteemi pole. Nõnda kogume (esialgu) sõnu käsitsi, kusjuures meid aitavad ka EKSS-i (või ÕS-i) kasutajad, kes saadavad meile oma sõnatähelepanekuid veebilehe kaudu.

2.3. Mitmesõnalised märksõnad

Mitmesõnalised märksõnad on kokkuleppelised, s.t lepitakse kokku, milliseid sõnaühendeid on otstarbekas esitada märksõnana. Õigupoolest on siin küsimuse all püsiühendid. Püsiühendeid mõistame erisuguste kahe või enama sõna(vormi) ühenditena, mida on mingi tähenduse väljendamiseks tavaks koos kasutada ja mis inimese mälus arvatavasti talletatakse tervikuna (Muischnek 2006: 12; Pajusalu 2009: 160). Mida läbinähtamatum ja oma komponentide tähendusest sõltumatum on püsiühendi tähendus, seda enam on õigustatud esitada püsiühend (all)märksõnana.

Sõnaraamatut² kavandades oleks hea toetuda kasutajauuringule, mis aitaks selgitada: a) kust püsiühendeid otsitakse, kas ennekõike ühendi esimese sõna juurest, nagu on väidetud inglise keele kohta (Béjoint 2000: 154), või leksikograafi määratud esitusreeglite järgi, nn tuumsõna juurest, verbiühendite puhul verbi juurest jne; b) kas on tekkinud mingi sõnaraamatu kasutamise traditsioon ja sellest lähtuv eelistus: näiteks EKSS ja ÕS esitavad püsiühendeid eri moel. Seni meil selliseid uuringuid tehtud pole ja testrühmana kasutame iseendid ning oma kolleege, mis võib kallutada materjaliesitust nii, et see on arusaadavam pigem lingvistile kui tavakasutajale. Seda peaks vältima ja sestap üritame enne lõplikku otsustust oma potentsiaalset kasutajat mõnevõrra uurida.

EKSS 2009-s on iseseisvate mitmesõnaliste märksõnadena esitatud vaid tsitaatväljendid (*et cetera, ad libitum* jne), ühekõiteline sõnaraamat vaeb võimalusi nõnda esitada ka semantiliselt terviklikke, omaette tähendusega ühendverbe (*peale käima, alla kirjutama*), väljendverbe (*au andma, aru saama, liiga tegema*), isolaadi ehk ainukordse komponendi ja verbi ühendeid (*luuslanki lööma, vehkat tegema*), idiomaatilisi noomeniühendeid (*kirju koer, punane kukk, tarkade kivi, Achilleuse kand*). Praeguseks on töö selles järgus, et lõplikult otsustame ühe või teise püsiühendi paiknemise üle (kas iseseisva või allmärksõnana) raamatu kokkupanemise faasis. Enam-vähem kindlalt oleme otsustanud iseseisva märksõnana esitada ainukordse komponendi ehk isolaadi ja verbi ühendid (vt näiteid 1–2).³ Selliste ühendite puhul on probleem, kas viia isolaat tagasi oma (hüpoteetilisele) algkujule (*?luuslank, ?kolk*)

² Siinkohal on mõeldud pabersõnaraamatut.

³ Siin ja edaspidi on sõnaartiklid esitatud lühendatult, eelkõige sihiga illustreerida põhimõtteid.

või ei. Oleme otsustanud seda mitte teha, s.t kui püsiühendi ainukordne komponent ei esine üldkeeles eraldi sõnana sedavõrd, et osutuks valituks sõnaraamatusse, siis see ongi piisav kriteerium säilitada ta loomulik vorm. Kui isolaat koondab mitut märksõnafraasi, siis on ta märksõnatasandil n-ö sildina välja toodud (vt näidet 2).

(1) **luuslanki lööma** logelema

(2) **kolki: kolki andma ~ tegema** peksta andma, kedagi kolkima *Kaebajale anti, tehti kolki. kolki saama* peksta saama *Rahavaras sai tublisti kolki.*

2.4. Allmärksõnad

Allmärksõnaks nimetame märksõna, mis on seotud teise märksõna külge. Käsitleme allmärksõnu märksõnade alamhulgana: ka allmärksõnad on märksõnad.

Sõna või sõnaühendi allmärksõnastaatus sõltub nii sõnaraamatu mahu ja materjali organiseerimisest kui ka soovist mõnevõrra näidata sõnade või sõnaühendite seoseid ja sõnavormide iseseisvumise teed.

Allmärksõnade laad on erinev. Ühe rühma allmärksõnu moodustavad sellised regulaarsed tuletised (nt *-us*, *-lt*, *-sti*), kus tähendus on niheteta tuletatav sõnakujust, s.t sõnatüve ja tuletusliite tähendusest. Näiteks märksõna *staatiline* juures anname allmärksõnana tuletised *staatiliselt* ja *staatilisus*, märksõna *kõbus* juures *kõbusalt*, märksõna *stalinism* juures *stalinist*. Selline esitus aitab vältida seletuse dubleerimist, osutades samas sõna esinemusele. Vormilt samaväärne tuletis võib olla ka iseseisev märksõna, kui tema tähenduses sisaldub midagi enam kui tuletise regulaartähendus. Näiteks pole *lamedus* märksõna *lame* alltähenduseks, sest ta esineb konkretiseerunud ja kitsenenud tähenduses 'lame väljend, ütlus jms'.

Teiseks võimalikuks allmärksõnarühmaks on eripärase esinemisega sõnavormid (nt pöördumisvorm *austatud* märksõna *austama* allmärksõnana). Nende puhul pole veel lõplikult otsustatud, kas esitada nad iseseisva märksõnana või allmärksõnana.

Kolmas ulatuslik allmärksõnarühm on püsiühendid, mis võivad sõnaartiklis moodustada püsiühendiploki, s.t kokku koondatakse püsiühendid, mis pole seletatavad märksõna ühegi tähenduse all ega ole ka sedavõrd läbipaistmatud, et oleks õigustatud nende märksõnana esitamine. Nagu öeldud, püsiühendiliste märksõnade koha peaks sõnaraamatus määrama „tarbijaeelistus”, mille selgitamisel oleme veel poolel teel.

2.5. Märksõnasarjad

Mõningad märksõnad koondatakse ühekõitelises sõnaraamatus märksõnasarjaks. Märksõnasarjal on mitu esituskuju, sest sarjana esitatavad märksõnad hõlmavad eri laadi juhtumeid. Märksõnasarjana esinevad miniparadigmaalaste seisundisõnade (seisundilisi ja asendilisi tunnuseid märkivate adverbide) ja osalt ka samalaadsete lokaaladverbide kohakäändevormid (vt näiteid 3–4). Sellist märksõnasarja alustatakse inessiivi- või adessiivivormiga, kuivõrd need on süntaktiliselt ja semantiliselt iseseisvamad, ka kognitiivselt tundub seisundis olemine olulisem seisundisse minekust. Muud kohakäändevormid

antakse märksõnana erimärgi taga, seletus lähtub sarjas esikohal oleva märksõna vormist.

(3) **lontis * lonti**

1 lõdvalt rippu; lotakil *Purjed ripuvad lontis. Lonti vajunud põsed.*

2 (inimese kohta:) jõuetu olekuga, norgus *Palavusest, väsimusest lontis. Pea vastu, ära lase end lonti!*

(4) **võõrsil * võõrsile, võõrsilt** võõral maal, mujal kui kodumaal *Küll ta võõrsil kenasti toime tuleb. Asus olude sunnil võõrsile elama.*

Samuti plaanime märksõnasarjana esitada miniparadigmaga adverbilaadseid noomenivorme (vt näiteid 5–7). See puudutab vorme, mille eripärane käitumine on EKSS-is esitatud vastava nimisõna juures seletust täiendava grammatikakirjelduse kaudu (nt *sisekohakäänetes olukorda tähistavana, hrl sisekohakäänetes .... kohta, illatiivis ja inessiivis lähedane adverbile, tihti sisekohakäändeis adverbilaadselt*); vahel aga puudub EKSS-is esiletõst üldse ja sellised vormid on toodud tavanäidete hulgas või seletatava näitena (nt *purjes* artiklis *puri*).

(5) **külas * külla, külast** kedagi külastamas, kellegi juures, kuskil võõrusel *Külas käima. Külla minema.*

(6) **hääles * häälede, häälest** (muusikariista häälestuse kohta) *Klaver on häälest ära.*

(7) **kringlis * kringlisse** kõveras; kägeras *Koeral saba kringlis. Poiss oli end külma tõttu diivanil kringlisse keeranud.*

Ka moodustavad märksõnasarja isolaadi ja verbi ühendid sel juhul, kui isolaat annab püsiühendeid mitme verbiga, nt *kolki andma ~ tegema ja kolki saama* (vt näidet 2). Sel juhul moodustub sari mitmesõnalistest märksõnadest.

Toodud näited ei ole märksõnasarja esituskuju suhtes ammendavad, kuid neist saab siiski ettekujutuse, mida me märksõnade puhul sarja all mõtleme.

3. Tähenduste esitus

3.1. Tähenduse esitusviisidest keelevaras

Leksikograafias ja mujal keelevaras on tähendusi esitatud mitmel viisil (vt näiteks Svensén 2009: 211–212; Langemets 2010: 45–58). XX sajandi teisel poolel ilmunud keelekogude põhjal võib väga üldistatult väita, et tähenduste esituses valitseb kolm põhiprintsiipi: tähenduste lineaarne loetlemine (nagu EKSS-is), hierarhiline esitus (nagu eesti keele tesaurususes) ja põhitähenduste (tuumtähenduste) kaupa esitus.

Tähenduste põhitähenduste kaupa esitust on rakendatud uuemates sõnaraamatutes, kus polüseemia esitamisel püütakse toetuda teatavale leksikaalsemantilisele teorialle, mis on mingil moel selgitanud tähenduste sisemist korrapära. Näiteks Briti inglise keele seletussõnaraamatu „Oxford Dictionary of English” (2005, edaspidi ODE) saatesõnas on autorid sõnatähenduste esitust seostanud kognitiivse keeleteooriaga: polüseemiat esitatakse prototüüpsete tuumtähenduste kaupa, millest lähtuvad teised, tuletatud tähendused.

Ka ühekõitelises eesti keele sõnaraamatus esitame tähendused põhitähenduste kaupa. Tegelikus töös tähendab see EKSS-i peente tähenduseristuste teatavat üldistamist (kokkuvõtmist) ning ümberrühmitamist. Mõnel määral saab tähendusi avardades ka seletusi lühendada.

3.2. Kontrastiivne ja komplementaarne polüseemia ehk põhitähendus ja alltähendus

Deskriptiivse semantika üheks nurgakiviks on peetud kontrastiivse ja komplementaarset polüseemia eristamist. Ühekõitelises sõnaraamatus antakse seda edasi kahe tähendustasandi abil: põhitähendusena esitatakse esmajoonel kontrastiivset, alltähendusena komplementaarset polüseemiat. Põhi- ja alltähenduse puhul saab vähemalt osaliselt sõnastada teatavad tähenduse tulenevuse reeglid, keerulisem on hinnata, mida pidada iseseisvaks põhitähenduseks (järgneva kokkuvõtte aluseks on Langemets 2010).

Põhitähenduste puhul vastanduvad sõnatähendused omavahel nii, et vaatlusaluse sõna enda (mitte lausungi/fraasi, milles sõna esineb) mitmetähenduslikkus on selgesti tajutav. Kõige selgemaks kontrastiivse mitmetähenduslikkuse juhtumiks on peetud homonüümiat (mis omakorda võib diakrooniliselt olla polüseemia, mida keelekasutajad sidusa ahelana enam ei taju). Kontrastiivse polüseemia puhul on välja toodud ka tähenduse selgemat kinnistumist. ODE eessõnas on väidetud, et tuumtähenduseks valitakse lekseemi kõige otsesem tähendus, samuti seda, et tuumtähendusi võib olla mitu (ODE: IX). Üldiselt peetakse kognitiivses keeleteaduses otseseks tähenduseks kõike, mis puudutab konkreetset füüsilist kogemust, ruumist (paiknemisest, liikumisest, asendist) rääkimist, kõik ülejäänud on metafoorne (Tragel 2003: 16). Enam-vähem langeb sellega kokku ka eesti keele käsiraamatu määratlus: otsene tähendus on see, millele kujundlik laiendus toetub, mis tundub olevat tähendusmuutuse kõige tõenäolisem lähtekoht, mis osutab võimalikult konkreetsele objektile, tähistaja ja tähistatu kõige vahetumale seosele (Erelt jt 2007: 662).

Alltähenduste puhul sõna sisu nii murranguliselt ei muutu. Teatav oluline tähenduskomponent (tuumelement) on püsiv, suures joones üks ja sama, varieerudes näiteks süstemaatilise polüseemia puhul tihti üksnes süntagmaatilisel. Alltähendused on sageli omavahel regulaarselt seotud. Võimet komplementaarset koondada mitut tähendust peab James Pustejovsky (1995) eelkõige nimisõna semantika loomupäraks. Aga komplementaarset polüseemiat, mil sõna tõlgendus sünnib lausungis/fraasis, esineb ka adjektiivide ja verbide puhul, mida omakorda võib mõjutada just nimisõna semantika. Verbide puhul on komplementaarset (loogilisest) polüseemiast räägitud näiteks seoses transitiivsuse-intransitiivsuse vaheldusega (Atkins 1991; Ilson 1990).

Põhiküsimuseks jääb muidugi, millal moodustub uus omaette põhitähendus ehk kui kaugele võib alltähendus põhitähendusest nihkuda, ilma et oleks tegemist uue tähendusega. Kui mõne seose, näiteks süstemaatilise polüseemia puhul on võimalik seda kuigivõrd mõõta uurimise toel, siis paljudel juhtudel mitte. Mõnikord tundub otstarbekas lõivu maksta kasutajasõbralikkusele: väga paljude alltähendustega põhitähendus on inimlikum lahutada mitmeks põhitähenduseks. Mitmes sõnastikus, sealhulgas õppesõnastikes, on üldiselt eelistatud olukorda, kus põhitähendusi on vähem (Svensén 2009: 212). Tähenduste põhitähenduste kaupa esitus toetab seda seisukohta.

2001. aastal koostas ühekõitelise sõnaraamatu esialgsed põhimõtted Asta Õim, kes samuti soovitas tähendusi nii vähendada kui ka lihtsustada (isegi kuni primitiivsuseni).⁴ Tema ettepanek oli jätta osa alltähendusi ja piltlikud tähendused koguni ainult näidete kanda.

Keele esimestes akadeemilistes sõnaraamatutes (nagu EKSS-is) on tähendusi (*resp.* tähendusüksusi) üldjuhul väga palju: M. Langemetsa (2010) andmetel on eesti verbidest (EKSS-is) kõige polüseemsemad *käima* ja *tõmbama* – kummalgi 22 põhitähendust. Partiklitest on esikohal tõenäoliselt *peale*, millel on eristatud koguni 39 (!) põhitähendust (postpositsioonina 21, prepositsioonina 4 ja adverbina 14). Omadussõnade eesotsas on *raske* (18 tähendust). Nimisõnadest on kõige polüseemsemad *põhi* ('alumine osa', 11 põhitähendust) ja *vorm* (11 tähendust). Kümne põhitähendusega on *ots*, *pesa*, *vari* ja deverbaal *käik*. Kui mingilgi määral arvestada psühholoogide seisukohta, et vaid vähesed inimesed on võimelised eristama rohkem kui kolme tähendust (Jorgensen 1990⁵), siis toetab see samuti tähenduste põhitähenduste kaupa esitust.

3.3. Tähendused põhitähenduste kaupa: üldised põhimõtted

Et ühekõitelise sõnaraamatu tähendusstruktuuri aluseks on EKSS, siis oleme sõnastanud üldised põhimõtted, mille alusel teisendada EKSS-i loetlevat, aga paljukihelist tähendusjaotust ühekõitelise sõnaraamatu vormingusse.

Esiteks, kõige üldisem põhimõte on seniseid tähendusüksusi üldistada põhitähendus(te) juurde, neid ümber rühmitada, mitte kustutada (kuigi mõnevõrra teeme ka seda). Põhitähendused on seega osaliselt kindlasti avarama mahuga kui EKSS-is, üldisemad, tüüpilisemad jne. Mitmes moodsas sõnaraamatus on kasutajat püütud abistada tähendustes orienteerumisel, lisades valikuliselt seletuste ette lühikesi, silmatorkavaid vihjeid, näiteks inglise sõnaraamatus LDOCE 4, vahel on kümnete tähendustega sõna juures esitatud seletuste lühimenüü, näiteks sellesama inglise sõnaraamatu 2. trükis (vt Svensén 2009: 351). Seda kaalume ka meie.

Teiseks, et peame silmas sünkronilist keelepilti, loobume mõnest käibelt kadunud tähendusest. Nii jääb kõrvale *aadressi* vananenud tähendus '(hrl) paljude allkirjadega pidulik) palve-, tänu-, märgukiri kõrgemale võimukandjale; auaadress', mida tasakaalus korpusel kordagi esile ei tule ning mida nüüdisajal esindab läbipaistvam liitsõna *auaadress*.

Kolmandaks, morfosüntaktiliselt aluselt esitatud põhitähenduste plokid (mida EKSS-is eristab punktiga rooma number) esitatakse tavalise polüseemiana, lähtudes sõnatähendusest. Selliseid sõnaartikleid on EKSS-is 130. Enamasti on need grammatilised, mittetäistähenduslikud muutumatud sõnad (kaas-, side-, hüüd- ja mäarsõnad), näiteks *ette* I. <adv> (12 põhitähendust), II. <postp [gen]> (10 põhitähendust), aga sellist tähenduste rühmitamist on kasutatud ka täistähenduslike sõnade puhul (nt *esimene* I. <num>, II. <adj>; *püha* I. <adj>, II. <subst>). Eristus on puhtalt sõnaliigipõhine, mis tähendab, et sõnaliigimärgenditel põhinevat liigitust on EKSS-is kohati peetud tähenduse suhtes primaarseks (vt ka Sakhai 2008: 176). Omajagu ähmasstab see n-ö puhast tähenduse pilti, sest enamasti on põhitähendus oma

⁴ Käsikirjaline juhend instituudi sõnaraamatute osakonnas.

⁵ Katses testiti nimisõnade osas sõnaraamatu polüseemiaesitust kui võimalikku mentaalse leksikoni peegeldajat.

semantilise sisu poolest üks ja seesama. Arvestades seda, et tegu on tähenduselt sama sõnaga, mis sõnaliigilise kuuluvuse saab konkreetsetes kontekstis/lauses, allutatakse ühekõitelises sõnaraamatus sõnaliigipõhine liigitus tähenduspõhisele liigitusele. Koondatud (adverbide-adpositsioonide, adverbide-konjunktsioonide jm) tähendused esitatakse tavalise polüseemiana (kogu grammatiline info⁶ on ära toodud sõna päises), vt *sisse* (näide 8).⁷

- (8) **sisse** <adv, postp; postpositsioonina sageli asendatav põhisõna illatiivilõpuga
1 <adv, postp [gen] > sisemusse, sissepoole, pealispinnast või piiridest sügavamale; millestki ümbritsetuks, kaetuks. *Lumi tuli saapasäärest sisse. Korvpallur viskas jällegi sisse 'korvi'. Pudelile tuli pragu sisse. Astus pori sisse. Mähkis lapse teki sisse. Kreemitas ööseks jalad sisse.* ▪ (osutab inimesele, tema siseelule, iseloomule). *Kes see ikka teise sisse näeb.* ▪ siseruumi(desse), majja, katuse alla. *Külalised paluti, kutsuti sisse. Teda ei lastud ööklubisse sisse. Öhtul aeti loomad sisse 'lauta'. ..*
3 <adv> (ühendverbide koosseisus) osutab millegi purustamisele või hävinemisele: katki, puruks, kokku. *Poisil löödi hambad sisse. Koobas varises sisse. ..*

Grammatiliste sõnade (*sisse, aga, ette* jt) esitust lühendame üldse oluliselt, täpne morfosüntaktiline kirjeldus jäägu grammatika asjaks. Ka soomlased on adverbi ja adpositsiooni näited toonud ühessamas tähendusplokis, veelgi enam – nad ei märgi oma viimase paari aastakümne sõnaraamatutes („Suomen kielen perussanakirja”, „Kielitoimiston sanakirja”) üldse sõnaliiki. Sama laadse esituse võib leida ÕS-ist.

Neljandaks, EKSS-i kaasalluvussuhe (tähistatud a., b. jne) kirjeldab põhitähenduse hargnemist võrdväärtsetesse liikidesse, kus osaliste vahel valitseb üldjuhul rööphüponüümne suhe (vt näidet 9), vahel on nii esitatud ka piltlike tähendusi. Kaasalluvussuhet on EKSS-is välja toodud 2314 tähendusüksuse puhul. Ühekõitelises sõnaraamatus seome kaasalluvussuhet selgitavad näited ühise, veidi üldisema seletusega, vt näidet 10 ja 11 (*taldrik* 2). Kui mõni allüksus tundub teistest olulisem (kinnistunum), võib ta omaette alltähendusena säilitada (vrd näidet 11: omaette alltähendusena on esitatud muusikariist).

- (9) (EKSS:): **aastakäik** **2** (hõlmab teat. aastal sündinud inimesi (ka ainult mehi) v. teat. aastal ilmunut, loodut vms.) **a.** (inimeste kohta) **b.** (perioodikaväljaannete kohta) **c.** (teat. aasta viinamarjasaagist valmistatud veini kohta) **d.** (tehasest välja lastud automudeli kohta)
- (10) **aastakäik** (hõlmab teataval aastal ilmunut, loodut või sel ajal sündinud inimesi) *Ajakirja, veini, automargi aastakäik. Hea aastakäigu konjak. 1940. aastakäigu mehed.*
- (11) **taldrik** **1** madal hrl ümmargune lauanõu toidu söömiseks ja serveerimiseks *Prae-, supitaldrik. Portselantaldrik. Silmad peas kui taldrikud* (suurte, pärani silmade kohta). **2** seda meenutav hrl kergelt kumer ese *Satelliitside taldrik* ▪ (pl.) kahest metallkettast koosnev kindla helikõrguseta löökpill *Taldrikuid mängima.*

⁶ Grammatilise info esitus on esialgne.

⁷ EKSS-is on sõnal *sisse* 13 põhitähendust (postpositsioonina 8, adverbina 5). Ühekõitelises sõnaraamatus tuleb eeldatavasti 4.

Viiendaks, komplementaarse polüseemia puhul seovad põhitähendust ja alltähendust mitut tüüpi loogilised seosed: a) süstemaatiline polüseemia, b) põhitähenduse kujundlik (piltlik), vähem kinnistunud laiendus, c) põhitähenduse muu laiendus või tähendusnihe, d) põhitähenduse kitsendatud eritähendus.

Süstemaatiliselt polüseemseid tähendusvaheldusi on metonüümse ülekande najal kirjeldanud M. Langemets (2010), samas on esitatud ka eesti keele sagedamate/tüüpilisemate süstemaatiliselt polüseemsete mallide loend (Langemets 2010: 295 jj). Selle loendi toel saab mõnevõrra ühtlustada üht tüüpi sõnade esitust (tähendusjaotust ja seletust), vt looksulgudes üksusi kimbus ASUTUS–KOHT–HOONE näidetes 12–13.⁸

- (12) **teater 1** {ASUTUS} .. kunstiasutus *Estonia teater. Teatri direktor.* ▪ {KOHT} koht teatrietenduste andmiseks, hrl teatrihoone *Teatrit ehitama, renoveerima.* ▪ {SÜNDMUS} (teatrietendus(t)e, teatrilavastus(t)e kohta) *Armastab teatris käia.* ▪ {VALD} teatrikunst *Keskaja, saksa teater.*
- (13) **haigla** {ASUTUS} asutus, kus haigeid uuritakse ja ravitakse *Haigla juhtkond.* ▪ {KOHT} selle hoone(d) *Valmis uus haigla.*

EKSS-is osutab süstemaatilisele polüseemiale sageli ka semikoolon, mis eraldab raskesti eristatavaid, väga lähedasi, omavahel põimunud või kattuvaid tähenduskülgi. Ka sel juhul võib olla otstarbekas (produktiivsema) malli esitust ühtlustada: näiteks kombinatsioonid kimbus TAIM–MATERJAL/AINE–KOHT, vt näiteid 14–15, eriti kui juhtumid on (EKSS-is) esitatud mitmel eri moel. Kontrastiivsemalt eristuva tõlgenduse puhul tuleks eelistada põhitähendusena esitamist (*lina 3*), vrd MATERJAL/AINE–ESE (näide 14 ja 16).

- (14) **lina 2** {TAIM} väikeste siniste õitega .. kultuurtaim *Lina kasvatama.* ▪ {MATERJAL/AINE} selle taime töödeldavad varred ja neist saadav kiud ▪ {KOHT} linapõld *Lina on umbrohtunud.*
3 {ESE_RIIE} (mõnede algsest linasest materjalist esemete kohta) *Linad on pesus, kuivavad.*
- (15) **kapsas 1** {TAIM} köögiviljana kasvatatav .. kultuurtaim *Kapsaid, kapsast kasvatama.* ▪ {TOIT} (toiduna) *Kapsad hakklihaga.* ▪ {KOHT} kapsapõld või -peenar *Sead läksid kapsasse.*
- (16) **taft** {MATERJAL/AINE} .. (siid)riie ▪ {ESE_RIIE} sellest materjalist riietus(ese)

Süstemaatilist polüseemiat esitatakse esialgu üksnes nimisõna kirjes (sest seni on uuritud üksnes eesti nimisõna polüseemiat), s.t fraas *katel* ('ve-si katlas') *keeb*, mis EKSS-is on toodud *keema* näitena, paikneb ühekõitelises sõnaraamatus nimisõnaartiklis (*katel*). Kirjeldamist võiks hõlbustada sõnastikusüsteemis ette antud valik süstemaatilise polüseemia malle koos ühtses sõnastuses lühikese tähendusvihjega (vajaduse korral saab seda täiendada), näiteks mallide LOOM–TOIT ja TAIM–TOIT tuletatud tähendus (TOIT) võiks olla kujul '(toiduna)' (vt näidet 15), mis sellisena on EKSS-is juba rohkesti kasutusel. Süstemaatilist polüseemiat esitatakse produktiivse(ma)te tüüpide ja tüüpilisemate esindajate puhul, arvestades nende sagedust, s.t vaheldust ei

⁸ Semantilised tüübid (näites looksulgudes) on osaliselt tähistatud andmebaasis, mitte pabersõnaraamatus.

tohiks tuimalt reeglistada. Pragmaatiliselt kitsendatud, väga erilistes situatsioonides ja registrites tarvitatud juhuliikmed jääksid (esialgu) kõrvale.

Põhitähendust võib laiendada ka kujundlik (piltlik) tõlgendus: kognitiivsete kinnitusel on metafoorne suhe niisama regulaarne kui metonüümne. Probleemaatiline on taas põhi- ja alltähenduse vahekord: ka metafoorsete tähenduste puhul ei saa nii reeglipäraselt nende alltähendusena esitamist määratleda.⁹ Tüüpilisemad, keeles väga kinnistunud metafoorsed tähendused esitatakse üldjuhul uue põhitähendusena, enamasti ilma piltlikule ülekandele osutamata, sest nende piltlikkust kasutaja enam ei taju (vt näiteid 17–18). Vähem kinnistunud, juhuslikumat laadi tähendus või ka (ainukordne) piltlik ühend on esitatud alltähendusena, sageli ilma seletuseta, üksnes märgendiga PILTL, vt näiteid 18–19. Kinnistunum (ülekantud) kasutus võidakse hõlmatada seletusega (vt näidet 20). Mõnikord on mitu piltlikku laiendust, mis tulevad põhitähenduse eri komponentidest. Sageli esineb (algselt) piltlik tähendus genitiivtribuudiga ühendis (näide 20).

- (17) **magus 1** suhkru, siirupi, mee jms aine maitsega, sellist ainet sisaldav *Magus jook, arbuus, kook*. ▪ (sellise maitsega asja kohta) *Armastab magusat*. ▪ (lõhna kohta) *Magusa lõhnaga vedelik*.
2 maitsev, (maitset, lõhnalt) isuäratav *Kanast saab magusa prae*. ▪ millekski eriti soodus või sobiv *Streik toimus kõige magusamal tööajal*. ▪ huvi või iha äratav *Magus maatükk, uudis*.
3 mõnu(tunnet), naudingut pakkuv *Magus roidumus, valu, uni. Magus elu. Mehed ajavad magusat juttu*.
4 võluv, armas; (meeldida püüdvalt, ülepakutult) lahke ja ilus *Magusa näoga noormees. Magus naeratus*.
- (18) **lahkama 1** surnukeha kudede ja elundite uurimiseks lahti lõikama *Laipa, hiirt lahkama*. ▪ PILTL *Lahkav pilk*.
2 analüüsima, eritlema *Probleemi, teiste eraelu lahkama*.
- (19) **köök 1** eri sisustusega toiduvalmistusruum, harvemini muu ajutine toiduvalmistuskoht *Väike, ruumikas, moodne köök. Restorani, laeva köök. Ema tegi köögis süüa*. ▪ PILTL *Loominguline köök*. ▪ mingi maa traditsiooniline toiduvalmistamisviis ja roogade valik *Prantsuse, Vene köök*.
- (20) **köögipool** köök koos selle juurde kuuluvate kõrvalruumidega (vastandatuna muule korteri- või majaosale) *Lahkus külaliste juurest hetkeks köögipoolle*. ▪ millegi argine, ettevalmistava tööga seotud pool *Teatri, moeäri, teadustöö köögipool*.

Põhitähendust võib alltähendusega siduda ka muu laiendus või tähendusnihe, kus teatav põhitähenduse element (üks või mitu) on tajutava analoogia-na esil, näiteks kuju, funktsiooni või muu sarnasuse poolest. Sageli esineb seletuses fraas „seda meenutav” vmt (näide 21 ja 11). Ka siin on problemaatiline, millal esitada selline tähendus alltähendusena, millal uue põhitähendusena.

⁹ Briti ODE-t kritiseerinud Geart van der Meeri (2000) meelest on palju ilmseid metafoorseid laiendusi ODE-s asjata paigutatud omaette tuumtähenduseks, mistõttu on rikutud semantilist sidusust. Aga ta nendib ka ise, et täielikku semantilist analüüsi pole sünkroonselt võimalik esitada, sest sünkrooniline pilt on sõnaraamatus sageli n-ö aukudega, fragmentaarne, vahel lausa läbipaistmatu diakrooniliste tähendusmuutuste tõttu. Esituse fragmentaarsust mõjutab ka korpuslingvistika: sagedusandmete toetudes on võidud välja jätta tähendusi, mis võivad olla semantilise ahela vaheastmed.

dusena. Ühekõitelises sõnaraamatus esitatakse kinnistunud, sageli omakorda alltähendusi koondavad tõlgendused omaette põhitähendusena (vt näidet 11). Harvemini esinevad tõlgendused antakse alltäendusena, vt näidet 21.

- (21) **tooga** mantlitaoline ümber keha mähitav Vana-Rooma kodanike ülerõivas
- seda meenutav riietuse *Kohtuniku must tooga*.

Alltähenduse staatuses on tavaliselt ka kitsendatud eritäendus (nt teatava valdkonnaga seotud tähendus).

3.4. Tähenduste järjestamine

Tähendusi võib järjestada: a) ajalooliselt (diakrooniliselt), b) sageduse järgi, c) loogiliselt.

Diakrooniline järjestus – algsemad enne, uuemad tagapool – paistab olevat tavaline keele esimeses suures sõnaraamatus, ehkki EKSS-is on tihti esikohale pandud levinum (sagedam) tähendus. Alati polegi ajalist järgnevust võimalik välja selgitada. Mõne uurija arvates ei ole ajalooline põhimõte sünkroonilises sõnaraamatus õigustatud (Svensén 2009: 363).

Sünkroonilistes ja näiteks ka õppesõnaraamatutes rakendatakse sageduspõhist järjestust: esikohal on markeerimata üldkeelne tähendus, seejärel muud, spetsiifilisemad alltähendused, kõige viimasena (kui üldse) harvaesinevad tähendused. Sagedust hinnatakse tekstikorpuse põhjal.

Loogilist järjestust kasutatakse tavaliselt põhitähenduste mudelit kasutavas sõnaraamatus. Sageli langeb see kokku ajaloolise järjestusega, sest tähenduste loogiline seotus peegeldabki sõnatähenduse (universaalset) ajaloolist arengut. Vahel ei pruugi otsene tähendus keeles üldse kasutusel olla (nt *seapesa* esineb üksnes ülekantud, piltlikus tähenduses) – just sellisest fragmentaarsusest oli juttu eelmises osas. Ühekõitelises sõnaraamatus ongi sel juhul antud ainult ülekantud tähendus, seejuures võimalik, et ilma piltlikkusele osutava märgendita, sest tõlgendus on kinnistunud ning tuletusalus pole eksplitsiitselt esil. Kui algne tähendus on rohkem esil, toome (esimesena) ära ka selle, olgugi et tuletatud tähendus võib olla sagedam.

4. Näited: milline on ja kust tuleb hea näide

Näide on sõnaartikli oluline osa, mis peaks ideaaljuhul toetama seletust ja illustreerima märksõna kasutamist nii sisu- kui ka vormipoole pealt. Seletusele lisaks toodud näide tõestab, et sõna tõepoolest keeles eksisteerib, andes aimu ümbrusest, kus sõna esineb, seda nii süntaksi, kollokatsioonide kui ka stiili mõttes. Nii mõnigi leksikograaf on väitnud, et kuigi sõnaraamatusse tõstatud näide on igal juhul ebaloomulik, sest ta on eemaldatud loomulikust kontekstist, tuleb mõnd näidet pidada siiski paremaks kui teisi (Atkins, Rundell 2008: 459). Hea näide on: a) loomulik ja tüüpiline – tekstikorpused võimaldavad vältida harvaesinevat ja leida kõige levinumat; b) informatiivne – informatiivsuse saavutamiseks peaks teadvustama näite funktsiooni. Pole mõtet sõnaraamatusse panna näiteid, mille kasu on olematu või vähene.

Semantilises funktsioonis näite puhul peetakse silmas märksõna semantilise külje täiendamist, aga ühekõitelises sõnaraamatus me seda põhimõtet ei rakenda: sõna sisu kirjeldab esmajoones tähenduse seletus. Süntagmaatiline funktsioon hõlmab sõna esinemisviisi ja -ümbrust lausungis, just seda peame oluliseks ka oma tulevases sõnaraamatus. Näidete puhul on veel välja toodud entsüklopeedilist, konnotatiivset, pragmaatilist funktsiooni jms – ühtki neist me põhimõttena ühekõitelises sõnaraamatus ei rakenda, kuigi üks või teine näide võib ka sedalaadi infot kanda.

Omaette küsimus on näidete autentsus ehk dokumentaalne funktsioon: näiteks prantsuse „Le Petit Robert” (2010) teavitab 35 000¹⁰ uuest (!) tsitaadist, mis pärit ilukirjandusest, ajakirjandusest, filmidest jm. Meie tekstikorpust sellist „saaki” kahjuks ei võimalda. Tekstikorpuste näited on muuhulgas esile kutsunud tuliseid vaidlusi teemal, kas ja kui palju võib näitematerjal muutuda teekonnal korpusest sõnaraamatusse. Vaieldakse selle üle, kas sõnaraamatunäide peaks olema täiesti puhas korpusetekst või tohiks sõnaraamatu toimetuse korpusnäiteid veidi kohandada. Autentsuse (eheduse ja elulisuse) põhimõtte vastuargumentina on rõhutatud, et toimetatud näited on paremad ükskõik kui headest autentsetest lausetest just oma lühiduse ja selguse poolest, sest näide vabastatakse kõrvalisest infost – selliste näidete kasutajasõbralikkust ja õppesõnastikku sobivust on katsetega tõestanud Batia Laufer (2008: 214). Siiski on mõne sõna konteksti kõige parem illustreerida just autoritsitaadiga (seda tehakse ka ühekõitelises sõnaraamatus).

Ühekõitelise sõnaraamatu lakooniline ja konkreetne stiil seab piirid sõnaartikli iga üksuse mahule. Näidete arvu vähendamine EKSS-iga võrreldes tunduvalt. Paraku on näitestik sõnaartikli osa, millel on eriline oht paisuda: huvitavaid ja mingist seisukohast vajalikke näitelauseid võib ju leida lõputult. Seega on leksikograafi esmane ülesanne iga näite puhul kaaluda, mille poolest peaks see sõnaartiklisse tingimata pääsema, millist informatsiooni ta kannab. Ühekõitelises sõnaraamatus püüame järgida järgmisi põhimõtteid.

Näiteid esitame pigem üldkeele kui erialakeele sõnade puhul. Teiste keelte ühekõitelistes sõnaraamatutes (ja ka EKSS-is, nt *moderaator*, *survevesi*) on terminid sageli jäetud hoopis ilma näiteta. Loobume näidetest, mis täidavad semantilist, seletuse täiendamise funktsiooni, vrd *mineraalvatt on hea soojustus- ja heliisoleermaterjal* (*mineraalvati* artiklis). Võrreldes EKSS-iga jätame näited ära ka teatavate võõrsõnade juurest, piirdudes üksnes seletusega (*protestant* jt, vrd EKSS-is *Ta ei ole protestant, vaid katoliiklane*).

Näidete valikul lähtume sellest, mis on kasutusel: kunstlikult konstrueeritud näiteid väldime. Tegelikult on tekstikorpuse piiratud mahu tõttu päris raske teatavate sõnade kasutamise kohta tõestust leida. Mõistagi toetume veebile üldiselt, aga sõnatarvituse käibivuse hindamisel kasutame ühe allikana ka tasakaalus korpust. Ja mõistagi peaksid näited olema ajakohased. Näide peaks vahendama ühelt poolt vaatlusaluse sõna tüüpilist, teiselt poolt eripärast tähendust. Veidi liialdades võib ütelda, et kui EKSS registreeris kõik sõnakasutused, siis ühekõiteline sõnaraamat esitab vaid mõningad, mis esindavad muid tähendusvõimalusi või annavad selleks vihjeid. Lähtume näite süntagmaatilise funktsioonist, mis hõlmab konstruktsioone, rektsioone, kollokatsioone, grammatilisi suhteid – andmebaasi lisame grammatilist infot

¹⁰ Võrdluseks: EKSS-is on umbes 50 000 autoritsitaati (leksikograafi lühilauseid on oluliselt rohkem).

detailesemalt, kui pabersõnaraamatus paistma hakkab. Mõni eripärasem näide (väljend) saab täpsustava seletuse, kusjuures seletatav näide peab oma sisult selgesti sobituma mingi tähenduse alla (nt *lapsest saadik, ootab last*), vt näidet 22. Sisult iseseisvamad väljendid esitatakse allmärksõnana püsiühendiplokis (nt *Iisraeli lapsed*), vt näidet 22. Näite olemus sõltub ka märksõna sõnaliigist. Nimisõna puhul tuuakse ära tüüpiline täiend (üks või mitu), samuti tüüpilised liitsõnad: *terve laps, lasteaialaps* jt (vt näidet 22). Tegusõna puhul tuleb iga konkreetse sõna juures otsustada, kas esmatähtis on tegevuse subjekt, objekt või hoopis miski muu. Kas teeb kes/mis või teeb mida, kus, kuidas jne? Näiteks *luusima* kohta on tasakaalus korpuses 54 näidet, millest nähtub, et enamasti luusivad (kahtlaseks peetavad) inimesed, tunduvalt vähem on looma (neutraalset) liikumisviisi kirjeldavaid lauseid – seda pilti püüame kajastada näitelauseste valiku ja järjekorraga, vt näidet 23.

- (22) **laps** inimene sündimisest sugulise küpsemise alguseni *Terve laps. Paha, hea laps. Lasteaialaps. Seal sai lapsest peast, lapsena joostud. Lapsest saadik, lapsest peale* 'lapsepõlvest alates'. ■ kellegi järglane, poeg või tütar (oma vanemate suhtes) *Peres on kolm last. Lapselaps. Ootab last* 'on rase'. *Tal sündis laps. Sünnitas, sai lapse. Maril oli Jaaniga laps. Aga kui meil laps tuleb* 'sünnib'? ■ teat ajajärgule või keskkonnale tüüpilise vaimu ja mõttelaadiga inimene *Kõik me oleme oma aja lapsed.*

○

Iisraeli lapsed (Vanas Testamendis Jaakobi poegadest põlvnevate hõimude kohta). **last koos pesuveega välja viskama** koos tarbetu või vastuvõetamatuga ka midagi vajalikku või väärtuslikku kõrvale heitma.

- (23) **luusima** sihitult, kiirustamata (ringi) käima, lonkima *Poisid luusisid niisama ringi. Turu kandis luusib kahtlasi tüüpe. Võõras koer luusib maja ümber.*

Näide peaks olema võimalikult neutraalne, katsume vältida näite kaudu hinnangu andmist. Sellised väited nagu *Poliitika on enamasti räpane mäng* jäävad sõnaraamatust välja.

5. Kokkuvõtteks

Lõpetuseks esitame neli omavahel seonduvat sõnaartiklit (näited 24–27), kus oleme rakendanud eespool käsitletud põhimõtteid.

- (24) **meel**

1 teat. aistingu vastuvõtmise võime *Inimese viis meelt. Kuulmis-, nägemis-meel. Kuues, seitsmes meel* 'mingi eriline vaist'. ■ taju, tunnetus *Huumori-, värvi-meel.*

2 loomus, hingelaad; vaimulaad, vaim, meelsus *Õiglase, leplikku meelega inimene. Lapsemeel. Isamaaline, rahvuslik meel.*

3 meeoleu, tunne, tuju *Lapsel oli kingi üle hea meel. Meel on rõõmus, kurb. Meel läks härdaks, kergemaks. Kontsert ülendas meelt. Aitan sind hea meelega* 'meelsasti'. *Parema meelega* 'meelsamini' *jalutaksin veidi. Võid rahulikku meelega, rahulikul meelel koju minna. Võta, mul ei ole kade meel! Tusameel.*

4 aru, mõtlemine, mõte; arvamus, seisukoht *Keegi ei tea, mis teisel meeles mõlgub. Selles asjas oleme ühel meelel, jõudsime ühele meelele. Oli algul nõus, kuid on vahepeal meelt muutnud 'ümber mõelnud'. Olen ikka olnud seda meelt, et .. VRD meelega; meeles; meelest².*

○

[kelle(le)gi] **meele järele** ~ **meele järgi** ~ **meelt mööda** (kellelegi) meelepärane; (kellelegi) meelepäraselt. **meelest ära olema** segane, hull, arust ära olema. **meeli kuumaks kütma** tundeid ja kirgi lõkkele puhuma, üles ässitama. **meeli köitma** paeluma, kütkestama. [kelle(l)gi] **meeli segamini** ~ **segi ajama** (kedagi) segadusse viima, (kelle(l)gi) pead segi ajama. **meelt avaldama** oma (poliitilist) meelsust avalikult väljendama **meelt heitma** meelekindlust kaotama, lootusetusse langema. **meelt lahutama** lõbutsema, lõõgastuma; (kedagi) lõbustama, (kellegi) tuju parandama *Läks kinno meelt lahutama. Kuidas küll haige meelt lahutada?* **meelt liigutama** tunnete mõjuma, hinge puudutama. **meelt parandama** korralikuks hakkama, halbu elukombeid, halba käitumist maha jätma. **pikk meel** kannatlik suhtumine, kannatlikkus *Varuge kannatust ja pikka meelt.*

- (25) **meelega** tahtlikult, sihilikult; ant. kogemata *Tegid sa seda meelega? Jätsin neile meelega vale mulje. Mõndagi olulist on nagu meelega välditud.*
- (26) **meeles** * **meelde**, **meelest**¹ (mälusoleku, mäletamise kohta) *Mul on kõik meeles. Tal polnud meeles ajavahet arvestada. Pea meeles 'ära unusta' kalleid inimesi. Meelde jääma, jätma. Nimi läks meelest (ära). Mitte ei mäleta, nagu meelest pühitud. Meelde tulema 'meenuma'. Meelde tuletama 'meenutama'.*
- (27) **meelest**² arust, arusaamise järgi, arvates *Minu meelest ei ole sul õigus. Oma(st) meelest tegin nalja.*

Kirjandus

- Atkins, Beryl T. Sue 1991. Building a Lexicon. Reconciling Anisomorphic Sense Differentiations in Machine-Readable Dictionaries. – International Journal of Lexicography, kd 4, nr 1, lk 84–126.
- Atkins, B. T. Sue, Rundell, Michael 2008. The Oxford Guide to Practical Lexicography. Oxford: Oxford University Press.
- Béjoint, Henri 2000. Modern Lexicography. An Introduction. Oxford University Press.
- EKSS 1988–2007 = Eesti kirjakeele seletussõnaraamat. Peatoimetajad: Rudolf Karelson, Valve Kullus (Põlma), Erich Raiet, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veskis. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- EKSS 2009 = Eesti keele seletav sõnaraamat I–VI. „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu” 2., täiendatud ja parandatud trükk. Toimetajad Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veskis, Ülle Viks, Piret Voll. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus (<http://www.eki.ee/dict/ekss/>).
- Erelt, Mati, Erelt, Tiiu, Ross, Kristiina 2007. Eesti keele käsiraamat. Kolmas, täiendatud trükk. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Illson, Robert 1990. Semantic Regularities in Dictionaries. – J. Tomaszuk, B. Lewandowska-Tomaszuk (toim). Meaning and Lexicography. (Linguistic and Literary Studies in Eastern Europe 28.) Amsterdam: John Benjamins.

- Jorgensen, Julia 1990. The Psychological Reality of Word Senses. – *Journal of Psycholinguistic Research*, kd 19, nr 3, lk 167–190.
- Jürviste, Madis, Langemets, Margit, Tiits, Mai, Valdre, Tiia, Voll, Piret 2009. XIII leksikograafiakongress Barcelonas. – *Keel ja Kirjandus*, nr 2, lk 151–157.
- Langemets, Margit 2008. „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu” 50 aastat. – *Emakeele Seltsi Aastaraamat 53. Peatoimetaja Mati Ereht*. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 181–199.
- Langemets, Margit 2010. Nimisõna süstemaatiline polüseemia eesti keeles ja selle esitus eesti keelevaras. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Laufer, Batia 2008. Corpus-Based versus Lexicographer Examples in Comprehension and Production of New Words. – *Practical Lexicography. A Reader* (ed. by T. Fontenelle). Oxford: Oxford University Press.
- LDOCE 4 = Longman Dictionary of Contemporary English. 4th edition. Harlow: Longman, 2005.
- Le Petit Robert. Dictionnaire de la langue française. HarperCollins, Le Robert, 2010.
- Meer, Geert van der 2000. Core, Subsense and the New Oxford Dictionary of English (NODE). On How Meanings Hand Together, and not Separately. – Ulrich Heid, Stefan Evert, Egbert Lehmann, Christian Rohrer (toim), *Proceedings of the Ninth EURALEX International Congress. EURALEX 2000. Kd I–II*. Stuttgart: Institut für Machinelle Sprachverarbeitung, Universität Stuttgart, lk 419–431.
- Müschnek, Kadri 2006. Verbi ja noomeni püsiühendid eesti keeles. (Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 17.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Pajusalu, Renate 2009. Sõna ja tähendus. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- ODE = Oxford Dictionary of English. 2005 [2003] [1. trükk 1998: *New Oxford Dictionary of English*]. Judy Pearsall, Patrick Hanks (toim). Oxford: Oxford University Press.
- Pustejovsky, James 1995. *The Generative Lexicon*. The MIT Press.
- Sahkai, Heete 2008. Konstruksioonipõhine keelemudel ja sõnaraamatumudel. – *Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat 4*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 171–186.
- Svensén, Bo 2009. *A Handbook of Lexicography. The Theory and Practice of Dictionary-Making*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tragel, Ilona 2003. Eesti keele tuumverbid. (Dissertationes linguisticae Universitatis Tartuensis 3.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- ÕS = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2006. Toimetanud Tiiu Ereht, koostanud Tiiu Ereht, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

A Prospective Monolingual Estonian Dictionary

Keywords: lexicography, lexical semantics, polysemy, Estonian

In the article the principles of a one-volume monolingual native dictionary are discussed from both theoretical and practical viewpoints. Upon a general introduction into such dictionaries as available in some other languages the focus moves on to the prospective Estonian dictionary, which has been prepared ever since the publication of the big academic explanatory dictionary and is planned to be published in 2015. Three big lexicographic issues are discussed (theoretically): headword list, meaning presentation, and usage examples.

Margit Langemets (b. 1961), PhD, Institute of the Estonian Language, executive editor of dictionaries / researcher, margit@eki.ee

Mai Tiits (b. 1954), Institute of the Estonian Language, senior lexicographer, mai@eki.ee

Tiia Valdre (b. 1956), Institute of the Estonian Language, senior lexicographer, tiia@eki.ee

Piret Voll (b. 1967), MA, Institute of the Estonian Language, senior lexicographer, Piret.Voll@eki.ee